

ETİMOLOJİYE “METATEZ”LE YAKLAŞIM VE “KIRBAÇ” KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ

Selçuk KIRBAÇ*

Özet

Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olarak tanımlanan metatez, etimoloji çalışmalarında bize fayda sağlar. Metatez, söyleyişi kolaylaştırma yönünde meydana gelen bir ses değişikliğidir. Biz bu ses değişikliğini kullanarak kelimelerin birincil şekillerine ulaşabiliriz. Bu metodu kullanarak bir kelimenin kökeninin nasıl aydınlatılacağını göstermek istedik. Bu kelime Türkçeden birçok yabancı dile geçen kırbaç kelimesidir.

Anahtar kelimeler: Etimoloji, metatez, ses bilgisi.

Approach with Metathesis to Etymology and Etymological Explanation of “Kırbaç”

Abstract: The alteration of near or far phonemes within one word or what we could call metathesis is considered to be very useful for etymological work. Metathesis is the phoneme alteration that occurs when one word is tried to be said in an easier way. Using this phoneme alteration we can easily find the original form of the word. Using this method and with one word as an example we tried to show how one word's root can be found. The word that we used in this paper is the kırbaç word, the word that has passed to many different languages.

Keywords: Etymology, metathesis, phonetics.

---

* Yard. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

konusunda tartıştırılırlar. Kratylos, bir nesneye verilen adın, nesnenin yaradılışından doğan bir ad olması gerektiğini oysa hem eski Yunanlıların hem de diğer milletlerin bu nesne için dillerindeki bazı seslerden oluşan rastgele adları kullanmış olduklarını söyleyerek yakındır.¹ Diğer taraftan eski dilcilerin yetiştirdiği yer olarak kabul edilen Eski Hint'te M.Ö. V. yüzyılda yaşamış olan Yaska'nın "Nirukta" (Köken bilgisi) adlı bir eserinin olduğunu, bu bilginin, nesnelere adlar arasında nesnelere özelliklerine uyan bir ilişkinin olup olmadığını konusunu Eski Yunan'dan önce irdelediğini öğreniyoruz.²

Etimoloji çalışmalarının bilimsel bir hâl alması ancak XIX. yüzyıla varıldığında mümkün olabilmıştır. Karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarının başlaması, seslerin gelişigüzel değişmediği, bu değişikliklerin belli kurallara uyduğu gerçeğinin önem kazanması, kelimelerin kökenine daha sağlıklı varılabilmesini sağlamıştır. Franz Bopp'un XIX. yüzyıl başlarında yaptığı karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları etimoloji araştırmalarını asılsız hikâyeler ve yakıştırmalarla sürdüren anlayıştan kurtarmıştır.

Seslerdeki değişmelerin ekleme ya da eksilmelerin kurallarının olduğu anlaşılınca kelimelerin daha eski biçimlerine sağlam yollardan gidilmesine başlandı. "Uydurma etimolojiler" yavaş yavaş yerlerini ses bilgisine gerçek değerini veren "bilimsel etimolojiler"e bıraktı. Diğer taraftan ses

¹ Platon, *Kratylos* (Çev. Suad Y. Baydur), İstanbul, 1989, s. 383- 384.

² Doğan Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara, 1996, s. 15.

olaylarında da birbirlerine yakın boğumlanmalı ünsüzleri yan yana getirerek, konuşmada en az çaba kanununu gerçekleştirme eğiliminin yer aldığını söylemiştir.¹³ Tahsin Banguoğlu, Türk Grameri-Ses Bilgisi adlı çalışmasında dilbilgisi kitaplarında fazlaca ele alınmayan, kısaca bahsedilen metatez konusunda örnekler vererek bu ses olayının nasıl meydana geldiği konusunda bilgi vermiştir. Banguoğlu, metatezi 'söyleyişi kolaylaştırma yönünde meydana

---

yazılarını kitap halinde yayımlanmasına örnek ise Şinasi Tekin'in değişik dergilerde çıkan yazılarını bir araya getirdiği Şinasi Tekin, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul, 2001.

¹⁰ Zeynep Korkmaz, *Grameri Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, s. 74.

¹¹ Ahmet Topaloğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1989, s. 79.

¹² Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) I.Cilt*, Erzurum, 1978, s.206-207.

¹³ Zeynep Korkmaz, *Neşehir ve Yöresi Ağızları*, Ankara, 1994, s.97-98.

gelen değişiklik’ olarak tanımlamıştır. Bilim adamı, bu değişiklikte *açıklığı daha yüksek olan sesin kelime başına, daha az olanın kelime sonuna geçmesinin* söz konusu olduğunu dile getirmiştir.¹⁴ Türkiye Türkçesi ağzlarındaki ünsüz göçüşmelerini inceleyen Önder Çağırın, yukarıdaki tanımlarda yer alan metatezin özelliğini yani söyleyişi kolaylaştırma yönündeki eğilimini sistemleştirmiştir.¹⁵

Bizim bu çalışmamızda etimoloji çalışmalarını kolaylaştırması için kullanacağımız ve bir örnekle bunu göstermeye çalışacağımız metatez türü uzaklığına göre yandaş, niteliğine göre ünsüz metatezidir. Bu ses olayında yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü gibi açıklığı yüksek olan ses kelime başına geçiyorsa kelimenin birincil şekli tersi yöndeki şekildir.

körpü>köprü

sorna>sonra

yüskek>yüksek

Örneklerde ikincil şekiller ayırdedilmektedir. Yandaş metatezde karşımıza çıkan bu örnekler göstermektedir ki biz bu ses olayından hareketle kelimelerin birincil şekillerine ulaşma imkânına sahip oluyoruz.

Evcil ve yabanî cinsleri bulunan bir su kuşu anlamına gelen ‘ördek’ kelimesinin kökenini bulabilmek için bu ses olayını kullanabiliriz. İpucu olarak kelimedeki –rd- ses grubu karşımızda durmaktadır. Burada bir metatez olabileceğini tahmin edebiliriz. Zira –rd- grubundaki /r/ nin önde olması bu şeklin metatez sonunda oluşmuş ikincil bir şekil olduğunu söylüyor. O hâlde birincil şekil ‘ödrek’ tir. Hasan Eren etimoloji sözlüğünde bu ses olayını tespit etmiş ve kelimenin birincil şeklinin ‘ödrek’ olduğunu yazmıştır.¹⁶

3. ‘Kırbaç’ Kelimesinin Etimolojisi

Bütün bu açıklamalardan sonra kelime içinde ünsüzlerin yan yana geldiklerinde açıklıklarına göre nasıl bir yer değişikliği olabileceği ve bu yer değişikliğinde seslerin eğiliminin ne yönde olduğunu biliyoruz. O hâlde

¹⁴ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri-Ses Bilgisi*, Ankara, 1959, s.72.

¹⁵ Önder Çağırın, “Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Ünsüz Göçüşmelerinin Kuruluş Sistemi”, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*, 1996, s.236-266.

¹⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul, 1999. Eren, ‘ödrek’ şeklinin birincil olduğunu söylemiş ancak bu kelimenin kökenini belirtmemiştir. ‘ödrek’ kelimesi ödür- ‘ayırarak’ fiilinden yapılmış ad olmalıdır. Ödür- ‘ayırarak, ayırdetmek’ anlamıyla ördeğin gagasına telmihen verilmiş olmalıdır.

'kırbaç' kelimesinde de aynı şüpheyi duyabilir, kelimedeki metatez olabileceğini düşünebiliriz. Kırbaç kelimesindeki -rb- grubunun ikincil olabileceği metatezin bize öğrettiği sonuçtur. Birincil şekil -br-li şekil olmalıdır.

Kırbaç kelimesi Türkçe sözlükte "Kıl, tek parça deri veya uzun esnek bir değneğin ucuna sıırım bağlanarak yapılmış vurma aracı" olarak tanımlanmıştır.¹⁷ Aynı sözlük bu kelimenin türevlerini de sıralamıştır: *Kırbaçlama* 'Kırbaçlamak işi', *kırbaçlamak* 'Kırbaçla vurma', *kırbaçlanma* 'Kırbaçlanma işi', *kırbaçlanmak* 'Kırbaçla dövülmek'.

Şemseddin Sami, sözlüğünde kırbaç kelimesi hakkında şunları söyler: 1. *Fil ve gergedan derisinden mamül yekpare kamçı*. 2. *Araba hayvanlarına urmağa mahsus uzun değnekli kamçı: Kırbaç çalmak "kırbaçla urmak; çala kırbaç sürüyordu: kırbaç çalarak*. Şemseddin Sami, kırbaçlamakla sözlerine devam eder: 1. *Kırbaçla urmak, kırbaçla dövmek: Mecazeten kendisini meydanda kırbaçladılar*. 2. *Kırbaç sallayarak ve çatırdatarak hayvanları yürütmek: Bu hayvanları kırbaçlamazsan yürümezler*. Sami, *kırbaçlanmak* maddesinde *kırbaçla urulmak, kırbaçla dövülmek* anlamını vermiş, 'Amerika'da çalışmayan köleler kırbaçlanırdı' örneğini eklemiştir.¹⁸

Redhouse da kırbaç kelimesi için Şemseddin Sami'nin tanımına yakın bir tanım yapmıştır: *A riding-whip; especially, a scourge of hippopotamus hide: Binici kamçısı; özellikle su aygırı derisinden yapılmış kırbaç*. Ayrıca *kırbaç yemek: to be whibbed, flogged: Kırbaçlanmak*.¹⁹

Türk dillerinde kırbaç kelimesi genellikle kullanılmamaktadır. Bunun karşılığı olarak kamçı kelimesi geçmektedir: Başk. *kamsı, sıbırtkı*, Kaz. *kamşı, şıbırtkı*, Kırg. *kamçı*, Özb. *kamçı*, Tat. *kamçı, çıbırtkı*, Tkm. *gamçı*, Y.Uyg. *kamça*.²⁰ Yalnızca Azerî Türkçesinde *kırbaç, kırmaç, gırmanç* şekilleri vardır. Bunların yanında yine Azerî Türkçesinde *gırbanc* şekli de görülür.²¹

Anadolu ağızlarında da kırbaç kelimesi değişik fonetik şekillerde görülür: *kırbaç, gırbaç, gırbaş*.

Kırbaç kelimesinin değişik dillerde kullanıldığını görüyoruz: Rusça *karbač*, Almanca *karbatsche*, Fransızca *courbache, cravache*.²² Diğer taraftan Balkan dillerine de bu kelime geçmiştir: Boşnakça *korbač*²³, Arnavutça *kërbác*, Macarca *korbács*, Rumca *gîrbáci* de Türkçeden alınmıştır.²⁴ Farklı Arap

¹⁷ *Türkçe Sözlük 2 K-Z*, TDK Yayınları, Ankara, 1998, s.1295, 1296.

¹⁸ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî* (Yayına hazırlayan: Dr. M.Emin Agar), İstanbul, 1989, s.1062.

¹⁹ W.Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, Beyrut, 1987, s.1444.

²⁰ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara, 1991, s.476-477.

²¹ Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1994, s.512.

²² Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 237.

²³ Abdulah Škaljić, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku*, Sarajevo, 1989, s.416.

²⁴ Eren age. s.237.

çıkılmaktadır. Fonemlerin niteliklerinden niçindir şey kaydedilmemişliği metaforun açıklığı daha yüksek olan sesin kelime başına, daha az olanın kelime sonuna geçtiği kuralı da yine hatırlamamız gereken bir kural. O hâlde –rb- ünsüz çifti –br- ünsüz çiftinden daha sonra ortaya çıkmış olmalıdır. Yani açıklığı daha yüksek olan ses kelime başına geçmiştir. Karşımıza birincil olarak –br- ünsüz çiftli şekil çıkıyor.

Türk dilinin farklı sahalarında kullanılan bir fiil olan kopur- fiili Divanü Lûgati't-Türk'te şöyle geçer: *Ol meni ornumdın kopurdı* 'o beni yerimden kaldırdı.'²⁷ Kutadgu Bilig İndeksi'nde kelime kopur- 'yerinden kaldırmak' olarak anlamlandırılmıştır.²⁸

²⁵ Bedrettin Aytaç, *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler*, İstanbul, 1994, s.89.

²⁶ Eren age. s.237.

²⁷ *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi* (Çeviren: Besim Atalay), II. Cilt, Ankara, 1985, s.72.

²⁸ *Kutadgu Bilig III-İndeks* (Neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul, 1979, s. 271.

Aynı fiil hem kopur- hem de kopar- olarak kullanılmaktadır.²⁹ Tarama Sözlüğü kopar- fiilinin altı anlamını sıralamış ve ikinci anlam olarak da 'kaldırmak, harekete geçirmek' anlamını vermiştir: *Çeri deprenip koparıcak tozu/Felekte yaşurdu güneşin gözü.*

İkinci bir örnek: *Akıbet Timur Hanı yerinden kopardılar.*³⁰

Yine aynı sözlük kopdur- fiilini 'koşturmak' diye anlamlandırmıştır:

*Gemsiz harun atlar gibi yazulara kopdurdu aşk.*³¹

Kopar- fiili farklı sahalarda yazılmış pek çok eseri hazırlayan bilim adamları tarafından birbirine yakın ifadelerle anlamlandırılmıştır.

*Bir nesneyi kaldırıp yüceltmek; ayağı kaldırmak, bir nesneyi yerinden çekip almak, sökmek; zorla almak, zorla ayırmak.*³²

*Sökmek, yerinden kaldırmak.*³³

*Koparmak, kaldırmak.*³⁴

*Kaldırmak, tahrik etmek, koparmak.*³⁵

Bu fiilin kökü olan kop- 'Harekete geçmek, fırlamak, kalkmak' anlamıyla kullanılmaktadır:

Çün azmede, seyldir huruşan

Çünkü kopa bahr gibi cuşan

²⁹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s.586.

³⁰ Tarama Sözlüğü IV K-N, Ankara, 1969, s.2650.

³¹ age. s.2652.

³² Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2000, s.250-251.

³³ Mahmud b.Kadi-i Manyas, *Güllistan Tercümesi* (Hazırlayan: Doç.Dr. Mustafa Özkan), Ankara, 1993, s.373.

³⁴ Seyf-i Sarayî, *Güllistan Tercümesi* (Hazırlayan: Doç.Dr.Ali Fehmi Karamanlıoğlu), Ankara, 1989, s.307.

³⁵ Ez-Zamahşarî El-Hvarizmî, *Mukaddimetü'l-Edeb* (Hazırlayan: Nuri Yüce), Ankara, 1988, s.147.

²⁰ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972,

Böylece karşımıza birincil olarak –br- ünsüz çiftli şekil çıkıyor. Bu ipucu da bizi “kırbaç” kelimesinin köküne ulaştırmaktadır. Kırbaç kelimesi kopar-fiilinden –aç ekiyle yapılmış isimden değişik ses değişimleriyle türemiş bir kelimedir.

KAYNAKLAR

Abdulah Škaljić, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku*, Sarajevo, 1989.

Ahmet Caferoğlu, “Anadolu Ağızlarındaki Metathése Gelişmesi”, *TDAY- Belleten 1955*, s. 1-7.

Ammet Topaloglu, *Düdüğüsi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1989.

Bedrettin Aytaç, *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler*, İstanbul, 1994.

Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi (Çeviren: Besim Atalay), II. Cilt, Ankara, 1985.

Doğan Aksan, *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara, 1996.

Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) I.Cilt*, Erzurum, 1978.

Ez-Zamahşari El-Hvarizmi, *Mukaddimetü'l-Edeb* (Hazırlayan: Nuri Yüce), Ankara, 1988.

F. Çağlayan, “Metathése”, *TD IV/3* (Nisan 1955), 409-411.

Faruk Yıldırım, “Çukurova Ağızlarında Ünlü Göçüşmesi”, *2. Uluslar arası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni- Bildiriler*, Adana, 1999, s. 657-663.

Gerhard Doerfer, “Türkçenin İdeal Bir Etimolojik Sözlüğünün Nasıl Olması Gerektiği Hakkında Düşünceler”, *Türk Dili*, Sayı 392- 393, Ankara, 1984, s. 366-374.

Günay Karaağaç, “Eski Metatez Örnekleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İzmir, sayı 6, 1991, s. 85- 102.

Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999.

Hasan Eren, “Türk Dillerinde Metathése” *TDAY- Belleten 1953*, s. 161-180.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, Ankara, 1991.

Kutadgu Bilig III-İndeks (Neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul, 1979.

Mahmud b.Kadi-i Manyas, *Gülistan Tercümesi* (Hazırlayan: Doç.Dr. Mustafa Özkan), Ankara, 1993.

Mehmet Ölmez, “Etimoloji Sözlükleri”, *Kebikeç*, Sayı 6, 1998, s.175-183.

Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2000.

Önder Çağırın, “Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Ünsüz Göçüşmelerinin Kuruluş Sistemi”, *3. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı*, 1996, s. 236-266.

Platon, *Kratylos* (Çev. Suad Y. Baydur), İstanbul, 1989.

Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1994.

Şemsetdin Sami, *Kamus-ı Türkî* (Yayına hazırlayan: Dr.M.Emin Agar), İstanbul, 1989.

Şule Kırıcıoğlu, "Hasan Eren'in Etimoloji İle İlgili Yazıları ve Bu Yazılarda Geçen Kelimeler",

Keşikç, Sayı 6, s. 185.

Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri-Ses Bilgisi*, Ankara, 1959.

Tarama Sözlüğü IV K-N, Ankara, 1969.

Türkçe Sözlük 2 K-Z, TDK Yayınları, Ankara, 1998.

W.Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, Beyrut, 1987.

Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992.

Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağzları*, Ankara, 1994.

Kısaltmalar

Başk. Başkurtça

Cez. Cezayir Lehçesi

Ir. Irak Lehçesi

Kaz. Kazakça

Kırg. Kırgızca

Lib. Libya Lehçesi

Lüb. Lübnan Lehçesi

Mıs. Mısır Lehçesi

Özb. Özbekçe

Sud. Sudan Lehçesi

Sur. Suriye Lehçesi

Tat. Tatarca

Tkm. Türkmence

Y.Uyg. Yeni Uygurca